

BATI DÜNYASININ TÜRK CİLD TARİHİNE BAKIŞI VE TÜRK CİLD SAN'ATI'NIN TARİH İÇİNDEKİ GELİŞİMİ*

*Prof.Dr. Ahmet Sâim ARITAN
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

ÖZET

Türk Cild San'atı'nın VII.yüzyıla uzanan bir geçmişi vardır. Türk San'atı'nın bir çok dalında olduğu gibi cild san'atı'nın serüveni de Orta Asya'da başlamıştır. Eldeki belge ve örneklerin ışığında Türk Cild San'atı'nın bu tarihi gerçekliğine rağmen, Batı dünyası araştırmacıları bu açık gerçeği ya fark edememişler, ya da durumunu kendi bakış açılarıyla değerlendirmişler ve ilim dünyasına bu şekilde yansıtılmışlardır. Ancak, ortaya çıkan yeni örnekler ve yeni araştırma ve araştırmacıların ortaya koyduğu ilmi sonuçlar bize, bu görüşlerin haklı olmadığı sonucunu göstermektedir.

Bu araştırma ile, Armenag Sakisian, Mehmet Ağaoğlu, M.S.Dimand, Duncane Haldane ve daha bazı araştırmacıların çalışmaları derinlemesine incelenmiş, bunların yanlış görüşleri ayrı ayrı belirtilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için çalışmanın sonuna da Türk Cild San'atı'nın kısa ve panoromik bir tarihi gelişimi eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Cild Sanatı, Uyğurlar, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Osmanlılar.

ABSTRACT

The Western World's Look at the History of Turkish Bookbinding and the Development of Turkish Bookbinding Art throughout the History

Turkish Bookbinding Art goes back to the Seventh Century. Just like many branches in the Turkish Art the venture of bookbinding art began in Central Asia. In spite of the historical reality of Turkish Bookbinding Art in the light of present documents and samples, the researchers in the West could not either realize this clear reality or evaluated this case from their perspectives and then they reflected to the world of science in this way. But the new samples and the scientific results of the contemporary researches show that these opinions are not accurate.

This article investigates the works of Armenag Sakisian, Mehmet Ağaoğlu, M.S.Dimand, Duncane Haldane and some other researchers in deep. In addition, their inaccurate views were separately indicated. For the better understanding of the matter, the brief and panoramic historical development of the Turkish Bookbinding Art was placed at the end of the article.

Key Words: Turkish Bookbinding Art, Uigurs, Great Seljuqids, Anatolian Seljuqids, Ottomans.

* Atatürk Kültür Merkezi "6.Uluslararası Türk Kültürü Kongresi (21-26 Kasım 2005,Ankara)'nde" bildirisi olarak sunulmuştur.

Türk Cild San'atı'nın VII.yüzyıla uzanan bir geçmişi vardır. Türk San'atı'nın bir çok dalında olduğu gibi cild san'atı'nın serüveni de Orta Asya'da başlamıştır.

Türk Cild San'atı'nın bu tarihî gerçekliğine rağmen, Batı dünyası araştırmacıları bu açık gerçeği ya fark edememişler, ya da kendi açılarından değerlendirmişlerdir.

Bu bilgilerin ışığı altında konu iki başlık altında incelenecektir :

1.Batılı araştırmacıların Türk Cilt San'atı hakkındaki yayınları ve bunların değerlendirilmesi,

2.Türk Cild San'atı'nın başlangıçtan günümüze kadarki tarihî gelişimi ...

Batılı araştırmacıların en eskilerinden Armenag Sakisian'ın cilt hakkındaki 3 makâlesinin isimleri çok enteresandır :

1)La Reliure Dans la Perse Occidentale, Sous Les Mongols, au XIV e et au Debut XVe Siècle.

2)La Reliure Persane au XV e Siècle Sous Les Timourides.

3)La Reliure Turque du XV e au XIX e Siècle

Bu 3 makâlede, Batı İnan'da Moğol tesiri altında XIV.yüzyıl-XV.yüzyıl başı cild, XV.yüzyılda Timurlular tesiri altındaki İnan cildi ve XV.yüzyıl'dan XIX.yüzyıla kadarki Türk Cildi incelenmektedir.

Birinci makâle'de¹, "XIII.yüzyıldan, bilinen İnan cildleri örneği bulunmadığından, XIV.yüzyıldan itibaren doğrudan inceleyebileceğimiz en eski cildler Moğol dönemininkilerdir" (s.1).

"Moğollar, İnan'dan daha çok, Çin'de olduğundan farklı bir sanat özelliği göstermemişlerdir" (s.1).

"Gene Abbâsiler döneminde (aynı şekilde) düzenlenenlere benzer dikdörtgen kapağın ortasında bir madalyon ve köşelerde birer motifin bulunduğu İnan Cildleri'nin tasarım (dekoratif tanzim)ları, XIV.yüzyıl boyunca yeniden ortaya konuldu"(s.1).

"1222'den kitap cildlerine çok benzeyen (kopyası) bir minyatür ve İnan tipli iki Suriye cildi, XIII.yüzyılın birinci yarısına âittir"(s.2) denilmektedir.

Burada, bir yandan XIII.yüzyıldan İnan Cildleri bulunmaz derken, öte yandan XIII.yüzyılın birinci yarısına ait İnan tipli iki Suriye cildi denilerek tezâda düşülmektedir.

Moğol cildi'nin , İnan'ın değil Çin'in cild özelliklerini gösterdiği belirtilirken, buradaki Orta Asya Türk etkisi göz ardı edilmektedir. Aynı zamanda Moğol cildi denilirken, XIV.yüzyıldan itibaren Anadolu Selçuklu Sanatı etkisi altına giren İnanlılar'a ait cildlerden² bahsedilmektedir.

¹ Armenag Sakisian, "La Reliure Dans La Perse Occidentale, Sous Les Mongols, Au XIV e et Au Debut XVe Siècle ", Ars Islamica Vol.I, Part.1, Michigan 1934'den ayrı basım, s.1-12.

² Bakınız; Ahmet Saim Arıtan, "Anadolu Selçuklu Cilt Sanatı", Türkler, C.7, Ankara 2002, s.933.

Dikdörtgen kapaktaki şemse (madalyon) ve köşebent (köşelerde birer motif)li İran Cildi diye bahsedilen cildler Tolunoğlu cildi ve benzerleri³ olmalıdır.

Bu makâle'de Çin etkisinden; İran'dan, Celâyirîliler'den İlhanlılar'dan, Timurlular'dan bahsedildiği halde, Türk cildi'nden hiç bahsedilmemektedir.

Makâlenin, 10.sayfasında "Rûmî, Bizans kaynaklı stilize yapraklar..." denilmektedir. Bu konuda yorumu sizlere bırakıyorum⁴.

İkinci makâle'de⁵ şunlar söylenmektedir : "İranlılar, XV.yüzyılda şaheserler ortaya koydu" (s.145).

"Bu asırda Doğu ve Batı İran'ı, daima birbirinden ayırmak gerekmektedir. İlki (Doğu İran), coğrafi durumun da etkisiyle doğrudan Çin etkilerine açık olarak Timurlular hakimiyetinde yerleşti. İkincisi XIV.yüzyıl Moğol geleneklerine bağlı kalarak Tebrîz'de Türklerle varoldu" (s.146).

"İnsan ve hayvan figürlü ve kır manzaralı cildler (XV.yy Timurlu Cildleri) Ermeni kaynaklı gibi görünüyor" (s.160).

Burada Timurlu ve Tebrîz'deki Türkler arasında ne fark var acaba ?

Son cümle ise bizi ancak gülümsetiyor : Timurlu cildleri Ermeni tesiri altında imiş (!). Kullandığım makâlenin sayfa kenarına şöyle bir not düşülmüş : "Mutlaka Ermenileri bir sebeble sokuşturmak müellifin âdetidir ... ", (Resim:1).

3.makâle'de⁶ de şunları görüyoruz:

"Fatih Sultan Mehmed adına yapılan ve 1465 yılına tarihlenen iki yazmadaki Türk cildleri, tamamen XV. yüzyıl İran cildlerinin karakterlerini gösterir " (s.141)⁷.

"Fatih Sultan Mehmed adına yapılan ve ta'lik hattı taşıyan 1477 tarihli Türk cildinde dâima yasak olan hayvânî süslemeli küçük bir cild, tamamen (saf) bir İran eseridir... Bu yazmanın "Gıyâs imzâlî müstensihî İsfahan'lı cildcidir" (s.142).

Burada da Timurlu Türk cildleri hep İran cildi olarak nitelendirilmektedir.

Armenag Sakisian'ın yukarıdaki 3 makalesinin ana fikirlerini toplarsak: XIII. ve XIV. yüzyıl cildleri için : İran, Moğol, İran tipli Suriye, Çin etkili Moğol vs.

³ Zeren Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Ortaçağ İslâm Cildleri", Topkapı Sarayı Müzesi,Yıllık:4, İstanbul 1990, s.117, Resim:1.

⁴ Genelde Selçuklular tarafından kullanılıp geliştirilmiş olan "Rûmî Üslûp'ta hayvan motifleri stilize edilmiştir. Hayvan motiflerinin süsleme unsuru olarak kullanılışı, kullanıldığı yere göre biçim değiştirmesine Hun Türklerinden kalan eşyalar üzerindeki süslemelerde rast geliniyor. Anadolu'ya nisbetle adı rûmî olmakla beraber bu tarzın menşei de İç Asya'dır. (Müjgân Cunbur; "Millî Kültürümüzde Kitap Sanatları", Millî Kültür Unsurları Üzerine Genel Görüşler, Ankara 1990, s.160).

⁵ Armenag Sakisian, "La Reliure Persane Au XV e Siècle Sous Les Timourides", La Revue de L'art, C. 66, 1934, s.145-168.

⁶ Armenag Sakisian, "La Reliure Turque du XV e au XIX e Siècle, La Revue de L'Art , C.50, 1927, s.141-154.

⁷ Merhûm Kemâl Çiğ, Armenag Sakisian'ın bu makâlesi için : "Ermenak Sakızyan, XV.yüzyıl için bu ciheti tamamen red ile , "XV.yüzyılda henüz Türk tipi bir kap yok demektedir" diyor (Bknz ; Kemâl Çiğ, Türk Kitap Kapları, İstanbul 1971, s.12).

gibi bazen tezâdlara da düşülerek nitelemeler yapılmakta, Türk adından hiç bahsedilmemektedir.

“XV.yüzyıl Türk Cildi” adını taşıyan çalışma bile Türk cildini tam kabul edememekte, onu İran tesiri altında göstermeye çalışmaktadır.

İslâm San’atı ile ilgilenen önemli kişilerden biri olan Mehmet Ağaoğlu, XV.yüzyıl İran cildleri hakkındaki makâlesi ⁸nde şu görüşlere yer vermektedir:

1-“İslâmî dönem boyunca orada (İran’da) Koptik cildi etkisinde (benzer) gelişmiş örnekler bulundu”(s.1).

2- “P.K.Koslov, Güney Moğolistan’da, Ortaçağ’ın ilk dönemleri boyunca büyük önemi hâiz olan Kara-Hoço Kasabası’nın harabelerinde, İran elyazmaları parçaları arasında, bir kısmı korunabilmiş kitap kapağı bulmuştur. Bu cilt hiç şüphesiz İran kaynaklıdır, fakat Arap Sanatı’nın özelliklerini de aksettirmektedir”(s.2).

3- “Kat’ (Cut pattern work, filigrée) sanatı, Baysungur Mirzâ zamanında, Mısır’ın Kıptî sanatkârları kadar Batı Türkistan’da Uygur Krallığı’nın Orta Asya’lı (el) sanatkârları tarafından da yapılıyordu”(s.15).

4- “Türk-İran hanedanı Karakoyunlu Pîr Budak Han ...”(s.16).

Ağaoğlu, kitapta Türk cild örneklerini anlattığı halde, kitabın adı “İran Cildleri” adını taşıyor. İşte temel yanlışlığı noktası burasıdır. Yukarıdaki görüşlerin tahliline geçerse:

1- “İslâmî dönem boyunca”, dendiğine göre VII. yüzyıl’dan itibaren çok geniş bir zaman dilimi kastediliyor. Bu dönemde sadece Koptik etkili cildler mi bulunuyordu? Peki kimdir Kopt’lar ve hangi dönemler için bunu kullanabiliriz?

2- Koslov’un Kara-Hoço’da bulduğu ve S.F. Oldenburg’un XIII. yüzyıla ait olduğunu belirttiği cild “hiç şüphesiz İran kaynaklıdır” diye nitelendirilmektedir (Resim :3). Bu cild Anadolu Selçukluları döneminde, hattâ Konya’da yapılmış olması muhtemel bir çok cilde çok benzemektedir. Buradaki İran, olsa olsa tarihi seyir içinde Gazneliler, Karahanlılar, Büyük Selçuklular, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular yerine kullanılmış olmalıdır.

3- Bir çeşit kâğıt ve deri oyma sanatı olan Kat’, genel bir kanaatle Timurlu san’atıdır. Nitekim burada adı geçen Baysurgur Mirza da Timurlu Devleti’nin en önemli devlet adamı (Ö.1434) dır. Timurlular bir Türk devletidir ⁹. Ayrıca bu dönemde Mısır’da Memlûkler hüküm sürmekteydi ve 1250-1517 arasında hükümran olan Memlûkler de bir Türk devletiydi ¹⁰.

4- Makâle’de Türk-İran diye nitelendirilen Karakoyunlu Devleti bir Türkmen

⁸ Mehmet Ağaoğlu, Persian Bookbindings of The Fifteenth Century, Ann Arbor 1935, s.1-16.

⁹ Bknz ; M.Kemâl Özergin, “Temûrlü Sanatına Ait Eski Bir Belge : Tebrizli Ca’fer’in bir Arzı”, Sanat Tarihi Yıllığı, S.VI, İstanbul 1976, s.471-474.

¹⁰ Bknz ; İsmail Yiğit, “Memlûkler”, T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, C.29, Ankara 2004, s.90.

kabilesine âittir ve onun önemli sultanlarından birisi de Pîr Budak Han'dır ¹¹.

M.Ağaoğlu'nun kitabındaki fikirleri toplarsak, kitabın adından itibâren araştırmacının kafasında "Türk san'atı ve Türk cildi" yok gibidir. Orta-Asya Mezopotamya coğrafyasında Türklerin yaptıkları cildler Mısır ve İran olarak nitelendirilmektedir.

M.S.Dimand'ın da önceki araştırmacılardan farklı düşünmediğini görüyoruz ¹² :

1- " Muhammedî dönemin ilk bilinen kitap kapakları Mısır'dan (gelmiş) dir ve VI.yüzyıldan XI. yüzyıla kadar tarihlendirilebilecektir. Bu (cildlerin) süslemesi VIII. ve IX. yüzyılın bazı Kıptî cildlerinin geometrik süslemesini hatırlatır. Bu, XIII. ve XV. yüzyıl arası Memlûk döneminin, Mısır-Arap karışımı, tamamen birbirine girift geometrik süslemesidir"(s.79).

2- " XIV.yüzyıl başlarında nebâti desenler revaçta olmuştur. Bu cildler aynı dönemde Fas ve Kuzey Afrika'da da yapılmıştır" (s.79).

3- " XVII. ve XVIII. yüzyıl cilt süslemeleri XVI. yüzyıl Safevî stilini tâkib ediyor. Ancak lâke tekniği daha sık kullanılıyordu. Süsleme ise genellikle naturalist çiçekler ve parlak renkler şeklindeydi. Bu güzel cildler, Türkiye'de de İran'daki gibi aynı tarz gelişmeyi takib ederek yapılıyordu" (s.83).

Dimand, Muhammedî (İslâmî) dönem cildi olarak, Mısır, Arap, Fas, Kuzey Afrika, Safevî cildinden bahsederken, Türk cildi, XVII. ve XVIII. yüzyılda, o da Safevî cildinin takipçisi olarak zikrediliyor. Elimizde Türk cildi olduğu bilinen binlerce eser varken, bu gerçek, Dimand tarafından göz ardı edilmektedir.

Ayrıca girift geometrik süslemeler Arap ve Mısır işi olarak tanıtılmaktadır. Halbuki geometrik motifin gerçek sahibi Türklerdir. Ancak Batı âlemi "Arabesk" dediği için yaygın olarak böyle kullanılmaktadır ¹³.

XX. yüzyılın ilk yarısına ait ve Türk cildlerinin göz ardı edildiği araştırma ve araştırmacılar arasında Friedrich Sarre ¹⁴, tam İran'a bağlayamadığı cildlere "İran-Türk" veya İran'ın kötü örneklerine "Türk", güzel Türk örneklerine de "İran" demekten çekinmemiş, hattâ ünlü Türk Lâke üstâdı Ali el-Üsküdârî'nin,

¹¹ Bknz ; M.Çetin Varlık, "Karakoyunlular", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C.8, İstanbul 1988, s.441-482.

¹² Bknz ; M.S.Dimand, "Bookbinding", A Handbook of Muhammedan Art, Newyork 1958, s.79-84.

¹³ Arabesk'in menşeinin Arapların değil, Ortaasya Türk Sanatı olduğunu J. Strzygowski şöyle ifade eder: "Bilumum şimâl ve göçebe kavimlerinde olduğu gibi, Türk San'atı'nın esâsî şekli hendesî'dir. İslâm San'atı'na "Arabesk" i getirenler, Araplar olmayıp Türkler'dir. Bu tarz, Arnavut hazinesinden ve bilhassa bu hazinenin altın ziynet eşyasından pekiyi tanıdığımız fârikavî ke-sâfeti hâiz palmetleri hâvî nihayetsiz hendesî helezonlardır. Tulunlar'ın ziynet eşyası gösteriyor ki, helezon, Türkler'in en çok sevdikleri bir biçimdir. Meydana çıkarılan Arnavut hazinesi bunu te'yîd etmektedir. Fazla bir isti'câl ile "Arabesk" tesmiye edilen san'at eserlerinin, eski Türk menşeinden olduğu ve daha evvel, muahhar Helenizm ve Hıristiyan san'atı'nda izleri mevcut olmadığına göre, İslâmiyet vasıtasıyla bütün dünyaya nakledildiği muhtemel telâk-kî edilmektedir." (Bknz; Josef Strzygowski, "Türkler ve Orta Asya San'atı Meselesi", Türkiyât Mecmûası, C. III (1926-1933), İstanbul 1935, s.31.ve37).

¹⁴ Friedrich Sarre, Islamische Bucheinbande, Berlin 1923.

XVIII. yüzyıla âit çok güzel ve imzâlı lâke eserini XVII. yüzyıla tarihlemiş ve İran'lı sanatçı olarak göstermiştir. Ancak Sarre'nin, daha sonra yazdığı "Islamic Bookbinding" isimli eserinde daha müsbet düşündüğü görülmektedir.

XX.yüzyılın ikinci yarısı ve sonlarına ait yayınlarda da farklı düşüncelere rastlayamamaktayız:

Hendrik D.L.Vervliet'nin editörlüğünü yaptığı bir kitabın ¹⁵ "Islam: Bindings" başlığı altında, konuya: "erken onuncu yüzyıl İslâm cildi, güçlü Mısır(Kıptî) etkisi gösterir" diyerek başlamakta, "Bağdat, Kuzey Afrika, Mısır, Yemen ve İspanya"dan bahsedilmekte; ayrıca XV. yüzyılda İran, Şirâz ve Herat'taki yazmalardan ve Semerkand, Suriye ve Mısır'daki Şahrûh'un vârisi çok sayıdaki önemli atelyeden bahsettikten sonra "İran Cildleri Türkiye'de, İstanbul'da öğrenilmiş ve yapılmıştır" (s.65) denilmektedir. 66.sayfada da : " The Book in the Orient" başlığı altında, XVI.yüzyıldan XIX.yüzyıla kadarki Hindistan-Keşmir cildlerinden bahsedilmektedir.

Duncan Haldane, yazdığı kitapta ¹⁶ İslâm cildinin kaynağını "Kıptî" olarak gösterip "Mısır ve Erken İslâm Cildleri" (s.11) demektedir.

Kitap'ta Mısır, İskenderiye, Kayravan cildlerinden bahsediliyorken, "Turkish Bookbindings" başlığı altında "Türk Ciltçiliği İran'dan büyük ölçüde etkilenmiştir" diye başlanıp konu (XV.yüzyıl'a) Fatih'in İstanbul'u fethine getirilmekte ve bu da Herat (Timurlu)'a bağlanmaktadır (s.137-141).

Dikkat edilirse bundan önceki araştırmacılar da olduğu gibi Duncan Haldane da Türk Cildi'nden ancak XV.yüzyılda bahsetmektedir.

Halbuki Haldane'in, bu kitapta verdiği "Suriye, Irak, Mısır" a nisbet ettiği birçok cild örneği Anadolu Selçuklu Cildi'dir.

Yukarıda verilen örnekler çoğaltılabilecektir. Ancak bir bildirin sınırlarını aşacağı için bunlardan kısaca bahsedilip birinci kısmı bitirmek uygun olacaktır.

1970 yılı'na kadarki İslâm Cild sanatı ile ilgili yayınlar şunlardır :

1- Richard Ettinghausen, "Near Eastern Book Covers And Their Influence on European Bindings", Ars Orientalis, C.III, Baltimur 1959, s.113-131 ; Richard Ettinghausen, Arab Painting, Geneva 1962; "On The Cover of Morgan Manafi Manuscripts and Other Early Persian Bookbindings", Studies in Art and Literature for Bella da Costa Grene, Princeton 1954; Nâci Zeyneddin, Musavveru'l-Hattî'l-Arabî, Bağdad 1968, s.276; T.C. Petersen, "Early Islamic Bookbindings and Their Coptic Relation" Ars Orientalis, C.I, . 1954.

Bu yayınlarda Mısır, İspanya, Kuzey Afrika cild örnekleri verilmiş, cildler "Arap" veya "İslâm" cildi olarak vasıflandırılmış, tarihlendirme 1-2 yüzyıl gibi

¹⁵ Bknz ; The Book Through Five Thousand Years, Phaidon-London-New York 1972.

¹⁶ Duncan Haldane, Islamic Bookbindings in The Victoria and Albert Museum, London 1983 (Aynı kitap Farsça olarak "Sahhâfî ve Cildhây-i İslâmî" adı altında yayınlanmıştır. Terc. Hoşâzer Âzernûş, Tahran 1366).

çok geniş bir yelpazeye yapılmıştır. Bu yayınların hiç birisinde Türk cildinden bahsedilmemektedir.

1970'li yıllardan XX.yüzyılın sonlarına kadar yapılan yayınlar da şunlardır : G. Bosch, C. Carswell, G.Petherbridge, "Islamic Binding and Bookmaking", A Catalogue of an Exhibition, Chicago 1981; David James, Qur'ans And Bindings, London 1980; Qur'ans of The Mamluks, London 1988; Martin Lings and Safadi Y.Hamid, The Qur'an, London 1976; M. Lings, , The Quranic Art of Calligraphy and Illumination, England 1976; Gallery Hayward, The Art of Islam. Great Britain 1976; Duncan Haldane, "Bookbindings" Encyclopedia Iranica, C.IV, Newyork 1990, s.363-365. Johannes Pedersen, The Arabic Book, New Jersey 1984; H.C. Graf Von Bothmer, Meisterwerke Islamischer Buchkunst Koranische Fund aus der Grossen Moschee in Sana, Yemen 1987.

Yukarıdaki anlayış bu yayınlarda da açıkça görülmekte olup "Kur'ân" ve "İslâm Cildleri" gibi başlıklı bazı araştırmalarda Türk cildinden hiç bahsedilmezken, bazılarında Türk cildi adı altında sadece Osmanlı Cildi örnekleri verilmiştir.

Bu yayınlarda verilen örneklerin bir çoğu benim şimdiye kadar ; Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi cildi ile ilgili yaptığım çalışmalarda tesbit ettiğim örneklerin ya çok benzeri, ya da tıpatıp aynıdır. Bunlarda, batılı araştırmacılar cild örneklerini anlatırken : "Mısır, Suriye veya Irak; Mısır-Suriye olabilir" gibi tereddütlü ifadelerle gene 1-2, bazen 3 yüzyıl gibi, bilimsel tarihlendirme için fazla geniş sayılabilecek bir zaman dilimi kullanılmıştır. Bu çalışmalarda XIII.yüzyıl örnekleri nâdir olup XIV.ve XV.yüzyıl örnekleri ağırlıktadır.

XX.yüzyılın son yıllarında Batılı bir araştırmacının Selçuklu Cildi'nden bahsettiğini sevinerek müşahede ediyoruz ¹⁷.

F.Richard, İran'da kitap san'atı'nın menşei olarak Eyyübîler (945-1055), Gazneliler(977-1186), Selçuklular(1037-1307) ve İlhanlılar (1260-1353)'ı göstermektedir (s.27).

Richard, "İslâm Cildi, Kıptî veya geç Antik çağın diğer örneklerinden etkilenebilir" derken (s.33), diğer batılı araştırmacılara göre daha yumuşak bir ifade kullanmaktadır. Kitap'ta ilk ve en eski örnek olarak (R.1), 1100'ler civarından bir cilt kapağı konulmuştur ki (s.19-20-21), bu Gazneli veya Büyük Selçuklu dönemi Kur'ân-ı Kerîm cild kapağıdır (Resim :5). İkinci örnek olarak da İbn-i Sinâ'nın "El-Kânûn fi't-Tıbb" isimli eserinin bir kısmının 581/1185 yılında yapılmış bir istinsâhına âit cildi vermektedir (s.33).

Francis Richard, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Sanatı'nı, "Selçuklular : 1037-1307" başlığı altında birleştirerek, Türk sanatındaki devamlılığa işaret etmekte ve şunları söylemektedir : "Buhara'dan gelen Müslüman Türkler'den birisi de Selçuklular'dır. Onlar çok hızlı bir şekilde büyük bir imparatorluk (Büyük Selçuklu) kurdular. Selçuklu Türkleri, 1071'de Anadolu'ya ayak

¹⁷ Francis Richard, Splendeurs Persans Manuscrits du XII e au XVII e Siècle, Paris 1997.

bastılar. Bir çok yazar burada bu dilde (Farsça) yazıyordu. Selçuklu kitap san'atı mirâsının bilinen bir kısmı da böylece bize gösteriyor ki, çok büyük sayıda Anadolu Yazması muhtemelen İran sahasında korunmuştur. Hat, süsleme (tezhip) ve cild orada kuvvetli ve meşhur idi (R.:3-5, s.34)".

Bu kitabın 4. örneği'nde, Konya'da 4 Ramazan 633/ 22 Mayıs 1236'da "Emir Hacı b. Aksungur el-Konevî tarafından istinsah edilen Hâmidü'd-Din Ebû Bekîr Belhî'nin "Makamât-ı Hâmidî" adlı eserinin cild kapağı konulmuştur ve F.Richard, bu örneğin cildi için, "Müstensihî'nin adına göre bu yazmanın Selçuklu döneminde Konya'da istinsah edildiğini ve Anadolu Selçuklu Cild Sanatı'nın önemli örneklerinden biri gibi göründüğünü" söylemektedir, (Resim :6).

13. örnekteki cild kapağı da Anadolu Selçuklu cild özellikleri göstermektedir (R.:6, S.45).

Araştırmanın bu bölümünden şu sonuçları çıkarabiliyoruz :

Batılı araştırmacılar cild san'atını incelerken garip bir anlayışla: Türk-İslâm cildlerine, İran, Mısır, Suriye, Moğol, İslâm vs. cildleri başlıkları vermişler, yayınların hepsinde XV. yüzyıla kadar Türk cildinden hiç bahsetmemişler, XV.yüzyıl Fatih Dönemi cildlerini bile İran etkisi altında göstermişlerdir. Ancak XVI. yüzyılda Türk Cildi'nden örnekler verirken onu da Safevî Cildi'ne bağlamışlar, hattâ, XVIII. yüzyılda Ali el-Üsküdârî gibi Lâke üstadı bir san'atkârımızı XVII. yüzyıl İran cildcisi gibi göstermişlerdir. Tebliğimizin ikinci kısmındaki bilgi ve örneklerle bunların böyle olmadığı ortaya konulmuş olacaktır.

Batılı araştırmacılardan Francis Richard ise -şimdilik-tek ve ilk örnek olarak Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk cildini birer Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu cild örneği ile tanıtmaktadır.

Eğer, adı geçen Batılı araştırmacılar da araştırmalarında daha dikkatli davranabilselerdi ; 1154, 1166, 1182, 1196, 1203, 1207, 1303, 1314-15, 1326, 1337, 1454 tarihli Türk cildini onlar da görebilecek ve Türk Cild Sanatı cild tarihi içinde, hak ettiği yeri alabilecekti.

Araştırmanın ikinci kısmında Türk Cild San'atı'nın tarihî gelişimi kısaca anlatılacaktır.

Türkler, binlerce yıllık geçmişi ile çok geniş bir coğrafya'da, 3 kıt'a'da hüküm sürdükleri için İslâm San'atları içinde en çok yer alan bir millettir. Türk ve İslâm San'atı'nda bu derece etkili olan Türkler, aynı etkiyi "Cild San'atı" sahasında da göstermişlerdir.

Orta Asya'da ortaya çıkan Türk Cild San'atı, Mezopotamya, İran, Irak, Suriye, Anadolu ve Mısır'da VII.-XV. yüzyıllarda tarihî seyrini sürdürürken, XIV-XV. yüzyıllarda Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu vs. Türkmen boyları yeni bir cild uslubuyla, Osmanlı cilt sanatıyla beraber Türk cildi'ni doruğa çıkarmışlardır. Bu sanat, XVI. yüzyılda, başta İtalya olmak üzere Avrupa cild sanatını da etkilemiştir¹⁸.

¹⁸ Bu konuda bakınız : Rosamond E.Mack, "Cilt ve Lâke Sanatı", Doğu Malı Batı Sanatı (Çev: Ali → →

Eski çağlarda yazılar ve yazıtlar ağaç, kil tablet, çanak-çömlek parçaları, taş, maden, keten bezi, fildişi, kemik, hayvan kabuk ve organları, papirüs ve parşömen¹⁹, bambu tabletler ya da ipek kumaş parçaları üzerine yazılırdı. Ama papirüs ve parşömen dışında hepsi kullanışsız malzemelerdi. Bazıları da çok pahalı idi. O zamanlar Çin'li Cai Lun, ağaç kabuğu, kenevir artığı, paçavra ve balık ağlarından kâğıt yapma fikrini geliştirdi ve bunu M.Ö.105'te İmparatora sundu. O günden beri kâğıt her yerde kullanılmakta ve her yerde "Marki Cai'nin Kâğıdı" olarak adlandırılmaktadır²⁰. Ama çoğu uzman, kâğıdın M.Ö. II.yüzyılda, Cai Lun'dan en az iki, belki de üç yüzyıl önce icad edilmiş olduğunu kabul etmektedir²¹. Çinliler, kâğıdı, Çin'in öte yanına büyük olasılıkla 3. yüzyılda tanıtmışlardı²².

Kâğıdın sırrını Çinliler'den yaklaşık 600 yıl sonra öğrenen yakın komşuları Türkler, bunu 400 sene kadar da kendileri saklayıp, bu iki millet 1000 sene kadar onun ticâretini yaptı.

M.S.300'lü yıllarda kâğıtla tanışan Türkler, diğer medeniyetlerdeki rulolar yerine bugünkü kitabı ve onu iki kapak arasına almayı da düşünmüş olmalılar.

"Yazı, antik uygarlığın kimi merkezlerinde gelişti; ama okur yazar topluma geçiş, ancak Çin'de yaklaşık 2 bin yıl önce icat edilen bir yazma malzemesi olan kâğıt sayesinde gerçekleşti. Öte yandan kâğıdın potansiyelini bu biçimde kullananlar Çinliler değil, 9. yüzyıldan başlayarak Batı Asya'nın Müslümanları oldu"²³. "Bu durum kâğıdın İslâm ülkelerine Türkler vasıtasıyla girmesi sonucunu doğurmuştur"²⁴. Çünkü IX.yüzyılda Uygur Türkleri, Abbâsi Devleti içinde önemli nüfuzlar elde etmişlerdir. Onlara, kâğıt yapımını da muhtemelen onlar öğretmişlerdi.

Antik dönemlerde gerçek anlamda ciltlemenin, papirüs yapraklarından oluşan kods'e uygulandığı bilinmektedir. Başlangıçta kırılabilen yaprakları koruma ve düzenleme amacıyla kenar uçları, parşömeden yapılmış zamlı şeritler ile güçlendirilmiştir. Formaların katlanması, üst üste konulması ve bunların baş, orta ve son dan delinerek, buradan geçirilen iplerle tutturulması, kitap cildinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Böylece deri veya ağaç bir kılıf ya da kutuya konularak ilk cilt örnekleri verilmiştir²⁵. Cilt ve ciltçiliğin gelişerek yaygınlaşması ise, kâğıdın icadından sonra ortaya çıkmıştır²⁶.

Yakın zamanlara kadar cilt sanatına, Çin sanatı etkisi ile meydana gel-

→ →

Özdamar), İstanbul 2005, s.206-226.

¹⁹ Nuray Yıldız, Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu, Ankara 2000, s.211.

²⁰ Jonathan M. Bloom, Kâğıda İşlenen Uygarlık, İstanbul 2003, s.34.

²¹ Jonathan M. Bloom, A.g.e., s.56.

²² Jonathan M. Bloom, A.g.e., s.58.

²³ Jonathan M. Bloom, A.g.e., s.34.

²⁴ Jonathan M. Bloom, A.g.e., s.92.

²⁵ Nuray Yıldız, A.g.e, s.216.

²⁶ İsmet Binark, Eski Kitapçılık Sanatlarımız, Ankara 1975, s.1.

diği zannedilerek köken olarak Çin medeniyeti gösterilmekte ve Cilt San'atı'nın, Çinli sanatkârlar tarafından Orta Asya Türkleri'ne öğretildiği açıklanmaktaydı. Ancak son yıllarda yapılan araştırmalar bunun aksini göstermektedir. Prof. Dr. Wolfram Eberhard Çin Tarihi adlı eserinde, bu düşünceyi çürütmekte ve, Çin kitaplarının ciltli olmayıp, tomar (rulo) şeklinde olduklarını belirtmektedir²⁷.

Cild San'atı, Uygurlular'la başlamıştır. Türkler kağıt yapmayı Çinliler'den öğrendikleri halde, cild yapmayı Çinliler'den önce başarmışlardır²⁸. Çin'de cildciliğin gelişmesi de Uygurlu san'atkârların Çin illerine göçüp yerleşmeleriyle başlamıştır²⁹.

Bugünkü mânâda deriyle kaplı bir kitap cildini ilk defa Uygurlular yapmıştır. Her ne kadar, yerli ve yabancı kaynakların hemen hepsi, deriden yapılmış ilk cildlerin, Mısır'daki Kiptîlere ve VIII. – IX.yüzyıllara ait olduğunu söylerse de, bir Uygur şehri olan Karahoço'da bulunan 2 yazma, bu görüşlerin aksi yönündedir. A. Von le Coq tarafından ortaya çıkarılan bu cildler (Resim : 2a – 2b), minyatür ve tezhiplerle bezenmiş yazma eserleri örtmekte olup, üzerlerindeki tezyînat geometriktir³⁰.

Ciltler, deri bıçakla oyularak, altına da yaldızlı deri yapıştırılarak yapılmışlardır. Gerek bu, gerekse daha sonraki yüzyıllardan kalan ciltler, sanat tarihçelerince, diğer doğu milletleri ciltlerinden daha üstün sanat eseri sayılmaktadır. Bu ciltlerle Mısır ciltlerindeki bezemeler arasında benzerlik bulanlar vardır³¹.

Daha sonraki bir örnek de, gene Karahoço'da P.K.Koslov tarafından bulunmuştur. S.F. Oldenburg, bu cildin tahlilini yaparak, bu kitap kapağının XIII. yüzyıla ait olduğunu belirtmiştir (Resim : 3). Bu örnek, el oyma desenlidir. Çerçeve, basit, dar, asma filiz desenlidir. Ortada merkezi madalyon, köşede birbirine girmiş (örgülü) köşebent (bağ) vardır³².

Koslov tarafından bulunan bu üçüncü örnek üzerindeki motifler, Selçuklu cildleri ile büyük benzerlik göstermektedir.

Cilt San'atı Türkler'in İslâmiyet'e girmesinden sonra büyük bir gelişme göstermiştir. Bu gelişmenin sebeplerinden biri, yazı ve kitabın Müslüman Türklerce mukaddes sayılmasıydı. Özellikle dini kitaplar belden yukarı seviyedeki yerlerde

²⁷ Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, Ankara 1947, s.120.

²⁸ Wolfram Eberhard, A.g.e., s.221.

²⁹ İsmet Binark, A.g.e, s.3-4.

³⁰ Resim : 2a, Uygur başkenti Hoço'da, Mani dinine ait VIII – IX.asırlardan tapınakta (Grünvedel, K.) bulunan cild kalıntısı (Berlin Dahlem, Statliche Museen, Preussischer Kulturbesitz, Turfan Sammlung, III 6268); Resim : 2b, A Von le Coq, Chotscho, Berlin 1913, s.8. Bu cildleri A.Von le Coq (Chotscho, Archiv fur Bunderlei, Berlin 1913, X. Jahrgang, Heft III, 8) VI.-IX.yüzyıllar arasına; Emel Esin (" BİTİG: İlk Devir Türk Kitap Sanatları ", Kemal Çiğ Armağan Kitabı, İstanbul, 1984, 113 ve120), VIII. – IX.yüzyıllara ; İsmet Binark ise (" Türk Kitapçılık Tarihinde Cilt Sanatı ", F.Ü. Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu Bildirileri, Elazığ 1987, s.92) VII.yüzyıla tarihlenmektedir.

³¹ Müjgân Cunbur, "Türklerde Cilt Sanatı", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s.678; Mehmet Ağaoğlu, A.g.e., s.1.

³² Mehmet Ağaoğlu, A.g.e., s.2.

korunmaktaydı. Yazı ve kitaba verilen bu özel ilgi, onun tezyinine ve ciltlenmesine de ayrı bir önem verilmesini sağlamıştır ³³.

IX. yüzyılda Halife Mu'tasım Billâh (833-842)'in teşvik ve himayesinde Sâmarra'ya yerleştirilen Uygur Türkleri, burada yaptıkları cildlerle bu san'atı geliştirdiler. Bu san'at, bunlar vasıtasıyla da İslâm dünyasına yayılmış oldu. Tabiatıyla Irak ve Horasan bölgesi de ilk gelişme merkezleri olmuştur. İslâm cildinin bilinen ilk örnekleri, gene bir Türk devleti olan Tolunoğulları (868-905) zamanına ait olmalıdır (Resim:4) ³⁴. İslâm cildindeki bu gelişme, XII.yüzyıla kadar, Fâtımîler, Gazneliler, Büyük Selçuklular'la devam etmiştir ³⁵. Elimizde 1100'lere ait bir cild örneği bulunmaktadır (R.:5), ³⁶ XI.yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'ya hakim olan Selçuklular, burada XII. ve XIII. asırlarda çok güzel cildler meydana getirdiler. Selçuklu cildi, Türk-İslâm cild san'atı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü Selçuklu Cildi ; Orta Asya Türk Cild san'atı birikimini Anadolu'ya taşımış, onu burada geliştirip güzelleştirmiştir.

Ancak, batı cild literatürüne baktığımız zaman Selçuklu Cildi'ne son yıllardaki tek bir istisna dışında (Resim:6), ³⁷ rastlanmaz. Kendi araştırmacılarımız da bu konu üzerinde çok az durmuşlardır.

Bu konuda, rahmetli Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in, konumuzu çok yakından ilgilendiren önemli bir tesbitini nakletmek istiyorum : " Avrupa ve Amerika müzelerinde çok mühim eserler görülmektedir. Teşhird bunlara konan etiketlerde " Selçuk " ismine rastlanmaz. Hattâ " Anadolu " ismi de geçmez. İran, Mezopotamya ve Rakka diye uydurma yerler işaretlidir. Elbette bir gün aklı selim bunların menşe'lerini bulup çıkaracaktır. (Selçuklu kitaplarındaki tezyinat konusu da böyledir. Bilhassa) Kur'ân-ı Kerîmlerin fihristlerini yapanlar, Selçuklu tezyinatı hakkında en ufak bir fikirleri olmadığından ve sorup öğrenmekten de kendilerini vâreste saydıklarından, fişlerine (kataloglarına) bakarak bunları bulmak kaâbil değildir. Çoğu Arap ve İran diye kayıtlıdır. Biz, bulabildiklerimizi de birer birer bakarak tesbit edebildik. Eğer topladıklarım, göremediklerimi teşhise medâr olursa, kendimi bahtiyar sayarım" ³⁸.

Bizim şimdiye kadar Anadolu Selçuklu cildi üzerinde yapmakta olduğumuz araştırmalarda da, bu gerçekler, bütün açıklığı ile aynen karşımıza çıkmaktadır.

Şimdiye kadar, Konya Mevlânâ Müzesi, Koyunoğlu Müzesi, Bölge Yazma Eserler ve Yusufaga Kütüphaneleri ile Bursa Eynebey, Kayseri Râşid Efendi, Amasya İl Halk ve Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphaneleri, İstanbul,

³³ İsmet Binark, A.g.e., s.4.

³⁴ Bu resim için bakınız: Zeren Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi'nde Ortaçağ İslâm Ciltleri", Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık: 4, İstanbul 1990, s.117, Resim:1

³⁵ Kemal Çiğ, A.g.e, s.7.

³⁶ Francis Richard, A.g.e., s.19.

³⁷ F.Richard kitabına birkaç Selçuklu cild örneği koymuştur, (Bknz: s.19-39-45).

³⁸ A.Süheyl Ünver " Anadolu Selçuklu ve Beylikleri Kur'ân-ı Kerîm Hattatları ve Tezyinatı Üzerine", VI.Türk Tarihi Kongresi, Bildiriler, Ankara 1967, s.131-132.

Topkapı Sarayı Müzesi, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi ve Süleymaniye, Sivas Ziya Bey, Malatya Darende, Malatya Merkez, Kilis Yazmaları v.s. gibi kütüphanelerde yazma eserler üzerindeki, Anadolu Selçuklu ve bu üslubu taşıyan cildlerde yaptığım araştırmalar neticesinde Anadolu Selçuklularına ait tesbit edebildiğim en erken cild örneği Topkapı Sarayı Müzesi III.Ahmed Kütüphanesi No:105'deki 549/1154 tarihli, "Kitâbü'l-Ğarîbeyn fi'l - Kur'ân ve'l Hadîs " isimli eserin kapağıdır (Resim : 7). Bundan başka 1166, 1182, 1196, 1203, 1207 ve 1303 tarihini taşıyan cildler de tesbit edilmiştir.

Şimdiye kadar verilen örneklere bakıldığında Anadolu Selçuklu Cildleri'nde, Uygur, Büyük Selçuklu ve Gazneli San'atı'nın akisleri hemen göze çarpar. Ayrıca, Selçuklu ve Selçuklu üslubunu taşıyan cildler incelendiğinde, dönemdeki ahşap, çini, taş, mezartaşı, maden ve minyatür san'atlarındaki motiflerle büyük bir paralellik arzettiği de görülür.

XIII. yüzyılda Anadolu'da Selçuklu üslubu hakim olmuştur ³⁹.

Anadolu Selçuklu Cild Üslubu, XIII.yüzyılın III.çeyreğinden itibaren Memlûkler, XIV.yüzyıldan itibaren de İlhanlılar ve Karamanoğulları başta olmak üzere, Anadolu Beylikleri cildlerinde devam etmiştir. Bu cilt üslubu aynı zamanda erken Osmanlı cild sanatına geçişi sağlamıştır ⁴⁰.

Anadolu Selçuklu Cildi ile beraber, muasırı İlhanlı, Memlûk vs. cildi arasında bir kompozisyon birliği söz konusudur. Ancak, kompozisyon birliği içinde uygulamada farklılıklar mevcuttur. Anadolu Selçuklu cildinde kompozisyon ne olursa olsun, bir kapaktaki zencirek (bordür), köşebent, şemse iskeleti daima korunmuştur. Bu sadakat içindeki tam zeminli, yuvarlak, dilimli yuvarlak, yıldızlı, dört kollu, beşgen, altıgen, sekizgen gibi şemseleri görmekteyiz.

Anadolu Beylikleri ve Erken Osmanlı devirlerinde de aynı kompozisyon bozulmamıştır.

Yukarıda zikredildiği gibi, Selçuklu Cildi, bazı noktalarda muasırı diğer İslâm ülkeleri cildleriyle bazı benzerlikler göstermektedir. Ancak, taranan yayınlarda, geçmişten o günlere ulaşan ve anonimleşen bazı motifler dışında fazla paralellikler de bulunmamaktadır⁴¹.1970'li yıllara kadar yapılan diğer yayınlardaki Mısır, İspanya, Kuzey Afrika Cild örneklerinde de Selçuklu Cildleri ile para-

³⁹ Oktay Aslanapa, "Osmanlı Devri Cilt Sanatı", Türkiyemiz, S.38, İstanbul 1982, s.12.

⁴⁰ Ahmet Saim Arıtan, "Selçuklu Cildi'nin Osmanlı Cildi'ne Etkileri", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü V.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, Biliriler, Ankara 2001, s.29.

⁴¹ Cresswell, K.A.C., " The Works of Sultan Bibars al-Bundukdârî in Egypt ", Bulletin de l'Institut Française d' Archeologie Orientale T. XXVI'dan ayrı basım, Cairo 1926, s.129-193; Islamic Architecture in Egypt, Egypt and the Sudan. 8th. Ed. Leipzig, 1928; The Muslim Architecture of Egypt II.Ayyubids and Early Bahrite Memlûks (1171-1326), Oxford 1959; Richard Ettinghausen, " Foundation-Moulded Leatherwork a Rare Egyptian Technique also Used in Britain " Studies in Islamic Art and Architecture in Honour of Prof. K.A.C. Cresswell, London 1965, s.63-71 ; Georgs Marçais, " Sur les mosaïques de la Grande Mosquée de Cordoue ", Studies in Islamic Art and Architecture in Honour of Prof. K.A.C. Cresswell, London 1965, s.147-165.

lelliklere rastlanmamaktadır ⁴².

Ayrıca, burada XIII.yüzyıl örnekleri çok nadirdir, XIV. – XV. yüzyıl örnekleri ağırlıktadır. Buradan iki önemli sonuç çıkmaktadır :

1- XIII.yüzyıl III.çeyreği ve öncesine ait örnekler Anadolu Selçuklu örneğidir.

2-XIII.yüzyılın II.yarisından itibaren görülen üslûb birliği, bilhassa Memlûk Devleti'nin 1250'de kurulması itibariyle Anadolu Selçuklu San'atı ve Cildi'nden mülhem olmalıdır. Çünkü, 1246 zelzelesi sebebiyle, Diyarbakır'dan sonra zamanın en büyük kültür ve san'at şehri olan Ahlat'tan Kâhire'ye 12.000 âile göç etmiştir ⁴³. Bunlar içinde mutlaka, her san'at şubesinden yüzlerce usta, tabiatıyla mücellidler de bulunmakta olup, dolayısıyla Orta Asya'dan beri süzülüp gelen ve Anadolu Selçukluları ile daha da olgunlaşan cild üslûbu buraya da taşınmış olmaktadır. Ayrıca biliniyor ki, Memlûk Sultânı I.Baybars'ın 1277 yılında Anadolu'ya yaptığı bir seferden sonra Memlûk San'atı'nda bazı Anadolu Selçuklu San'atı izleri görülmeye başlanmıştır.

Bunun yanında, Anadolu'lu gezgin mücellidlerin Memlûk ülkelerine gidip orada cildler yaptıklarını ve bunun da Memlûklular'a nisbet edildiğini düşünmekteyiz.

Konya, cilt sanatında önemli adımların atıldığı bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Dahası XIII.yüzyılın sonlarında Selçuklular'ın başşehri olan Konya'da kurulan bir medresenin kitap yazmak amacıyla kullanıldığına dair kanıtlar vardır. Çünkü bir Kur'an, 677 yılında (Eylül 1278) yine aynı kentteki Sâdeddin Köpek Medresesi'nde kâtib Hasan b. Cuban İbn Abdullah el-Konevî tarafından istinsah edilmiş ve kökeni Hindistan'a kadar uzanan Muhlis b.Abdullah el-Konevî el-Veledî tarafından Mevlana Celaleddin Rumi'nin Mesnevi'sinin istinsahı tamamlanmıştır. Mesnevi'nin nerede kopyalandığı tam olarak belirtilmemektedir. Buna rağmen müzehhibin aynı kişi olması bu eserin de Sadedin Köpek Medresesi'nde ortaya çıktığı fikrini akla getirmektedir ⁴⁴.

Bunun tabii sonucu olarak da Selçuklu dönemi Konya yazmalarında çok güzel cilt örnekleriyle karşılaşmaktayız (Resim :8-9-10).

Bu bilgilerin ışığı altında ortaya çıkan sonuç şudur :

Ortaçağ Türk-İslâm cildi, ciddî ve uzun araştırmalara muhtaç bir plâtfomdur. Aynı üslûbu taşıyan Anadolu Selçuklu, İran, Suriye, Mısır cildlerindeki örnekler sabırla incelenmeli, aralarındaki bazan çok bâriz, bazan çok küçük olan uygulama farklılıkları ortaya konulmalıdır. O zaman " Ortaçağ İslâm Cildi " gibi

⁴² Richard Ettinghausen, "Near Eastern Book Covers And Their Influence on European Bindings", Ars Orientalis, C.III.Baltimur 1959, s.113-131 ; R.Ettinghausen , Arab Painting, Geneva, 1962. ; "On the Cover of Morgen Manafi Manuscripts and Other Early Persian Bookbindings" Studies in Art and Literature for Bella da Costa Greene, Princeton 1954; Nâci Zeyneddin, Musavveru'l Hattî'l-Arabî, Bağdad 1968, s. 276 ; T.C. Petersen " Early Islamic Bookbindings and Their Coptic Relation ", Ars Orientalis C.I (1954).

⁴³ Evliya Çelebi, Seyâhatnâme, C.4, İstanbul 1938, s.138-139.

⁴⁴ Zeren Tanındı, "Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Tezhip : Muhlis b. Abdullah el-Hindî ve Halefleri", Yıldız Demiriz'e Armağan, İstanbul 2001, s.145.

oldukça yuvarlak olan ifadeler, yerini “ Anadolu Selçuklu Cildi ” , “Mısır-Memlûk Cildi”, “ Tunus-Fas-Endülüs Cildi ” hattâ “ Karamanoğulları Beylikleri Cildi ” gibi daha reel başlıklara bırakacaktır.

Anadolu Selçukluları sonrası Türk Cildi, büyük ölçüde, Anadolu Selçukluları ile sıkı münasebetler içinde bulunan ve onların emirliklerini bile yapan Karamanoğulları ile devam etmiştir. Karamanlılar eski Selçuklu geleneğinin mirasçısı olarak bazı özellikleri sürdürebilmişler, bazı yenilikleri de üsluplarına katarak Osmanlı üslûbunun bir bakıma hazırlayıcısı veya müjdecisi olmuşlardır⁴⁵. Bu cild san’atında da böyle olmuştur⁴⁶.

Karamanoğlu Cild san’atı, başta Büyük Selçuklular olmak üzere “Selçuklu, İlhanlı ve Memlûk sanatlarından etkilenmiştir. Tabiatıyla bu etkileşim büyük oranda bazan kardeşçe, bazen düşmanca içiçe yaşadığı Anadolu Selçuklularından olmuştur. Bu etkinin gücünü, Anadolu Selçuklu’nun inkırâzından hemen sonra kurulan Karamanoğlu ve Erzincanlı Bey’lerin koruyuculuğunda gelişen eserlerden anlıyoruz. Hattâ bu etkileşim en çok da Anadolu Selçuklularının başşehri Konya merkezlidir”⁴⁷. Burada örneklediğimiz eserlere bakıldığı zaman bu durum açıkça görülecektir ki, eserler, ya Konya’da yazılmış, ya Konya’lı bir hattat veya müzehhib tarafından yazılmış ve süslenmiştir (Resim : 11-12),⁴⁸.

Karamanoğlu Beyliği Cildlerinin Konya’da yapılmış olması çok normaldir. Çünkü 1318’e kadar devam eden Anadolu Selçuklu saltanatı⁴⁹ esnasında, Karamanoğulları daima Konya ve Konyalılar ile içiçe idi. Bu bakımdan bu cildlerin Selçuklu iz ve etkileri taşıdığı da açıkça görülmektedir. Karamanlıların Memlûklerle münasebetlerinden dolayı karşılıklı etkilenmeleri de mümkündür. Nitekim Karaman’dan Kahire’ye bir şâir (Erzurum’lu Darîr) gitmiş ve Türkçe yazdığı “ Siyer-i Nebî ” yi 1388 yılında Sultan Berkûk’a sunmuştur. Gene Diyarbakır’lı müzehhib İbrâhim Âmidî Memlûk Sultanı Şaban için yazılan müheykel Kur’ân-ı Kerîm’lerin tezhiblerini yapmıştır⁵⁰.

Karamanoğlu Cildi’nin XIV. ve XV.yüzyıllardaki gelişim çizgisi, Türk Cild San’atı gelişim çizgisi paralelindedir. Bu örneklerin dışında da Anadolu Selçuklu çizgisini devam ettiren örnekler muhakkak vardır. Ancak, bu, ketebeli ve ithâflı diğer örneklerin bulunmasıyla ortaya çıkabilecektir. Ayrıca, Karamanoğlu Dö-

⁴⁵ Selçuk Mülayim, Değişimin Tanıkları, İstanbul 1999, s.57.

⁴⁶ Bu konuda geniş bilgi için bknz. Ahmet Saim Arıtan, Karamanoğulları Dönemi Cild San’atı, Konya 2008; Zeren Tanındı, “ Konya Mevlânâ Müzesi’nde 677 ve 655 Yıllık Kur’anlar : Karamanlı Beyliğinde Kitap Sanatı ”, Kültür ve Sanat, S.12, Ankara 1991.

⁴⁷ Julian Raby-Zeren Tanındı, Turkish Bookbinding in the 15 th Century , London 1993, s.3-7.

⁴⁸ Konya Mevlânâ Müzesi, No.: 12 / I – II Kur’ân-ı Kerîm ; No.:13 (Kur’ân-ı Kerîm), No.: 67 (Divân-ı Kebîr) ; Yusuf Ağa Küt. No. : 5085-5089 (Mefââtihü'l-Gayb).

⁴⁹ Osman Turan, Anadolu Selçuklu Dönemi’nin sonunu 1318 olarak gösterir. (Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971).

⁵⁰ Zeren Tanındı, “Seçkin Bir Mevlevî’nin Tezhipli Kitapları”, M.Uğur Derman 65 Yaş Armağanı, İstanbul 2000, s.532.

nemi'ne ait tezhibli bir çok eserin kapakları da değiştirilmiştir ⁵¹.

Karamanoğlu Cild San'atı, bir yandan Konya Mevlânâ Müzesi : 12 ve 13 numaralı Kur'ân-ı Kerîm'leri gibi muhteşem ve müheykel eserler sunarken, bir yandan da Selçuklu geleneğini aynı güzellikte devam ettiren daha sâde eserler de vermişlerdir (Konya Mevlânâ Müzesi No. : 67 – 90 – 2109 vb.).

Ayrıca Karamanoğlu Cild San'atı, Anadolu Selçuklu Cild San'atı ile Osmanlı Cild San'atı arasında köprü görevi yapmıştır.

Karamanoğulları Dönemi Cildleri'nden sonra Osmanlı Devleti döneminde de Anadolu Selçuklu etkisi devam etmiştir. Hattâ bu etkiyi Klâsik dönemin hemen öncesinde XV.yüzyılın sonlarına kadar görebilmekteyiz ⁵².

Bu etkiyi gösteren örneklerden biri 859/1454-55 yıllarına tarihlenen ve Konya Meram'da yazılan Şerhu'l-Lübâb (Süleymaniye Fatih : 5004) isimli eserdir. Kapaklar Osmanlı döneminde yapılmış olmasına rağmen, Selçuklu cildinin önemli özelliklerinden biri olarak kapakların tezyînâtı farklı şekilde yapılmıştır (Resim : 13). Ön kapakta oval şemse dışındaki zemin, gene Selçuklu zemin süslemeleri için tipik olan kare noktalar etrafındaki örgü ve geçmelerle süslenmiştir. Arka kapak şemsesinde ise XIII.yüzyıl sonlarında kullanılan, yuvarlak bir şemsenin uçlarındaki eklemelerle oval şemseye benzetilip uçlarına basit salbeklerin konulduğu görülmektedir. Ön kapakta köşebent yoktur. Arka kapakta ise iki dilimli bir köşebent vardır. Bu köşebent tarzı Selçuklu ve Beylikler zamanında çok kullanılmıştır ⁵³.

Erken Osmanlı döneminde Bursa ve Edirne'de yapılmış cilt örneklerine de rastlamaktayız ⁵⁴.

XV.yüzyıl sonlarında Osmanlı ciltleri'nin bazıları, hepsi birer Türk devleti olan Timurlu, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen ciltleriyle benzerlik gösterirler ⁵⁵, (Resim : 14).

Bundan sonra, Türk Cild San'atı'nın – diğer san'at dallarında olduğu gibi- en muhteşem dönemi, XVI.yüzyıl Osmanlı Klâsik Cildi ile Türk Cild San'atı zirveye ulaşmıştır (Resim : 15-16). XVII.yüzyıl duraklama (Resim : 17), XVIII.yüzyıl cild'de batıya açılış dönemi (Resim : 18), XIX.yüzyıl ise yeni teknik arayışlarıyla Klâsik cildle bağın koptuğu dönemdir (Resim : 19). Son dönem (XX.yy.) ise daha çok Alman ve Fransız cildlerinin tesirinde kalındığı, bazen Türk motiflerinin de kullanıldığı ve herhangi bir üslûb ve ekole bağlılığın görülmediği çöküş dönemidir.

Sonuç olarak ;

⁵¹ Bunun için bkz., Divân-ı Kebîr, Konya Mevlânâ Müzesi No. : 74 (Z.Tanıdı, Seçkin Bir Mevlevî'nin , s.514, Not : 3) ; İntihâ-nâme, Adolphe Decourdemanche Koleksiyonu (Francis Richard, Splendeurs Persans, Manuscrits du XII e au XVII e Siècle, Paris 1997, s.48, No. :17).

⁵² Bu konuda bkz. Ahmet Saim Arıtan, " Selçuklu Cildi'nin Osmanlı Cildi'ne Etkileri ", V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, Ankara 2001, s.29-40.

⁵³ Ahmet Saim Arıtan, Selçuklu Cildi'nin, s.30-31.

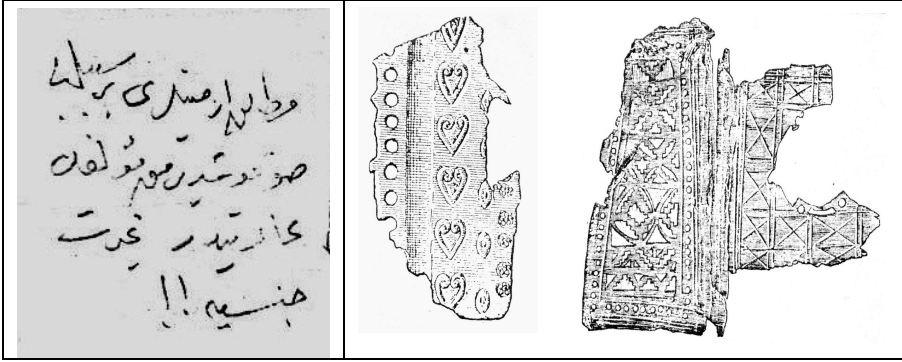
⁵⁴ Bknz: J.Raby-Z.Tanıdı, A.g.e.

⁵⁵ Bknz: Oktay Aslanapa, "Orta Asya'da Cilt Sanatı", Lâle, S.8, İstanbul 1992, s.25-35.

Türk cildi'nin, Orta Asya'dan Batı Asya'ya, Anadolu'ya, Kuzey Afrika'ya kadar uzanan ve Avrupa'ya da etki eden köklü bir geçmişi vardır. Bu cild sanatı başlangıcından bugüne, Uygurlular, Büyük Selçuklular, Tolunoğulları, Anadolu Selçuklular, İlhaneliler, Memlûkler, Karamanoğulları, Timurlular, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Osmanlılar ile temsil edilmiştir.

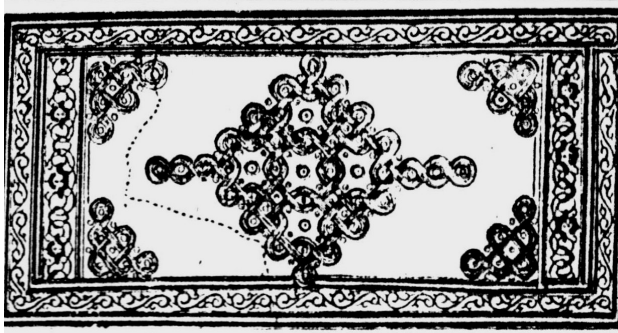
Kaynaklar:

- » Ağaoğlu, Mehmet, Persian Bookbindings of The Fifteenth Century, Ann Arbor 1935
- » Arıtan, Ahmet Saim, " Selçuklu Cildi'nin Osmanlı Cildi'ne Etkileri ", V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, Ankara 2001, s.29-40.
- » Arıtan, Ahmet Sâim, "Anadolu Selçuklu Cilt Sanatı", Türkler, C.7, Ankara 2002, s.933.
- » Arıtan, Ahmet Saim, "Selçuklu Cildi'nin Osmanlı Cildi'ne Etkileri", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü V.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler ,Ankara 2001, s.29.
- » Aslanapa, Oktay, "Orta Asya'da Cilt Sanatı", Lâle, S.8, İstanbul 1992, s.25-35
- » Aslanapa, Oktay, "Osmanlı Devri Cilt Sanatı", Türkiyemiz, S.38, İstanbul 1982
- » Binark, İsmet, Eski Kitapçılık Sanatlarımız, Ankara 1975
- » Bloom, Jonathan M., Kâğıda İşlenen Uygarlık, İstanbul 2003 Nuray Yıldız, Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu, Ankara 2000
- » Cresswell, K.A.C., " The Works of Sultan Bibars al-Bundukdârî in Egypt ", Bulletin de l'Institut Française d' Archeologie Orientale T. XXVI'dan ayrı basım, Cairo 1926, s.129-193.
- » Cumbur, Müjgan, "Türklerde Cilt Sanatı", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976
- » Çiğ, Kemâl, Türk Kitap Kapları, İstanbul 1971
- » Dimand, M.S., "Bookbinding", A Handbook of Muhammedan Art, Newyork 1958
- » Eberhard, Wolfram, Çin Tarihi, Ankara 1947
- » Ettinghausen, Richard, "Near Eastern Book Covers And Their Influence on European Bindings", Ars Orientalis, C.III.Baltimur 1959, s.113-131.
- » Ettinghausen, Richard, Arab Painting, Geneva, 1962.
- » Evliya Çelebi, Seyâhatnâme, C.4, İstanbul 1938
- » Haldane, Duncan, İslamic Bookbindings in The Victoria and Albert Museum, London 1983
- » Mack, Rosamond E., "Cilt ve Lâke Sanatı", Doğu Malı Batı Sanatı (Çev: Ali Özdamar), İstanbul 2005, s.206-226.
- » Mûlayim, Selçuk, Değişimin Tanıkları, İstanbul 1999
- » Nâci Zeyneddin, Musavveru'l Hattî'l-Arabî, Bağdad 1968.
- » Özergin, M.Kemâl, "Temûrlü Sanatına Ait Eski Bir Belge : Tebrizli Ca'fer'in bir Arzı", Sanat Tarihi Yıllığı, S.VI, İstanbul 1976
- » Petersen, T.C., "Early İslamic Bookbindings and Their Coptic Relation", Ars Orientalis C.I (1954).
- » Raby, Julian - Tanındı, Zeren, Turkish Bookbinding in the 15 th century, London 1993
- » Richard, Francis, Splendeurs Persans Manuscrits du XII e au XVII e Siècle, Paris 1997
- » Sakisian, Armenag, "La Reliure Dans La Perse Occidentale, Sous Les Mongols, Au XIV e et Au Debut XVe Siècle ", Ars Islamica Vol.I, Part.1, Michigan 1934'den ayrı basım, s.1-12.
- » Sarre, Friedrich, İslamiche Bucheinbande, Berlin 1923
- » Strzygowski, Josef, "Türkler ve Orta Asya San'atı Meselesi", Türkiyat Mecmûası, C. III (1926-1933), İstanbul 1935
- » Tanındı, Zeren, "Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Tezhip : Muhlis b. Abdullah el-Hindî ve Halefleri", Yıldız Demiriz'e Armağan, İstanbul 2001
- » Tanındı, Zeren, "Seçkin Bir Mevlevî'nin Tezhipli Kitapları", M.Uğur Derman 65 Yaş Armağanı, İstanbul 2000
- » Tanındı, Zeren, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Ortaçağ İslâm Cildleri", Topkapı Sarayı Müzesi,Yıllık:4, İstanbul 1990
- » Tanındı, Zeren, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Ortaçağ İslâm Ciltleri", Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık: 4,İstanbul 1990
- » Ünver, A.Süheyl " Anadolu Selçuklu ve Beylikleri Kur'ân-ı Kerîm Hattatları ve Tezînatı Üzerine", VI.Türk Tarihi Kongresi, Bildiriler, Ankara 1967, s.131-132.
- » Varlık, M.Çetin, "Karakoyunlular", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C.8, İstanbul 1988.
- » Yıldız, Nuray, Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu, Ankara 2000
- » Yiğit, İsmail, "Memlûkler", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, C.29, Ankara 2004



Resim : 1. Armenag Sakisian'ın iddiasına düşülen not.

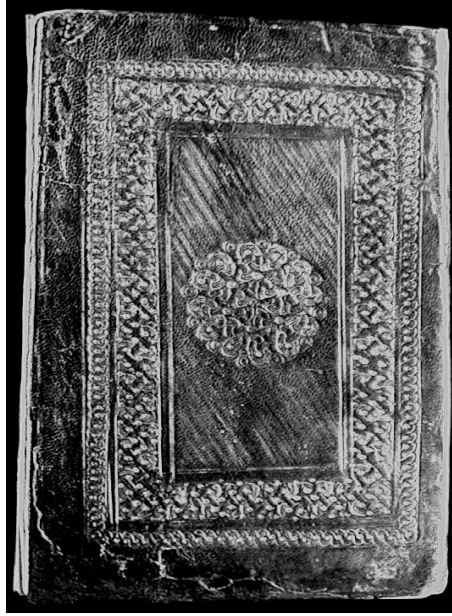
2a 2b
Resim : 2. Kara Hoço'da Bulunan İlk Türk Cildleri.



Resim : 3. Kara Hoço'da Bulunan Üçüncü Türk Cildi.



Resim : 4. Kur'ân-ı Kerîm, IX.-X.yüzyıl Tolunoğlu (Kuzey Afrika), Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Yeni : 744. (Zeren Tanındı'dan).



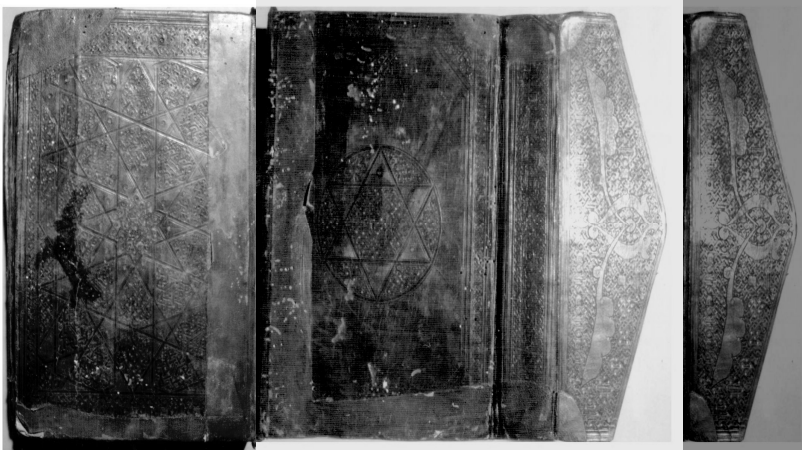
Resim : 5.Kur'ân-ı Kerîm, 1100'lerden, Gazneli veya Selçuklu
(Francis Richard'dan).



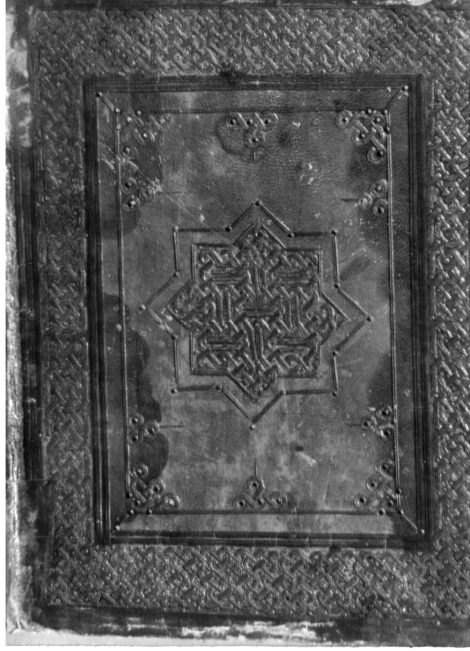
Resim : 6. Makâmât-ı Hâmidî, Konya 634/1236, (Francis Richard'dan, s.39).



Resim : 7. Kitâbü'l - Ğarîbeyn fi'l - Kur'ân ve'l - Hadîs, 549/1154, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed : 105, Arka Kapak ve Mikleb.



Resim : 8. İ'câzü'l-Beyân, Ankara 703/1303, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed : 110, Ön, Arka Kapak ve Mikleb.



Resim : 9. Câmîu'l-Kırâat, XIII.yüzyıl sonları, Konya Yusufâğa Kütüphanesi,
No : 5112 Arka Kapak.



Resim : 10. Lugat-i Cevherî, 604/1207, Bursa YEBEK, Orhan : 1601,
Rûmîli İç Kapak.



Resim : 11. Kur'ân-ı Kerîm,
714/1315, Konya Mevlânâ Müzesi
No: 12/1, 1. Cild, Tam Zeminli Ge-
ometrik Şemseli Arka Kapak



Resim : 12. Kur'ân-ı Kerîm,
724/1326, Konya Mevlânâ Müzesi
No: 13, Tam Zeminli Geometrik
Şemseli Arka Kapak.

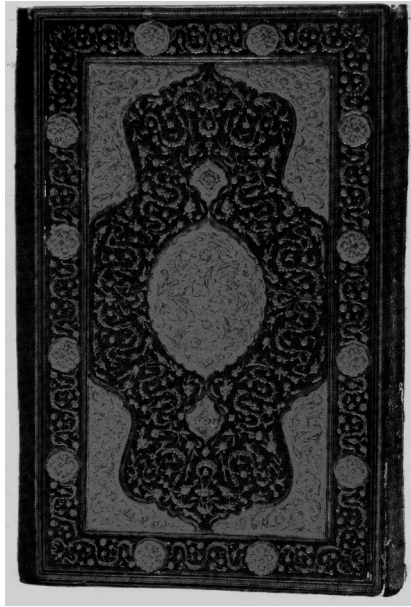


Resim : 13. Şerhu'l - Lübâb, Konya -Meram, 859/1454-55 Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih : 5004, Ön ve Arka Kapaklar.

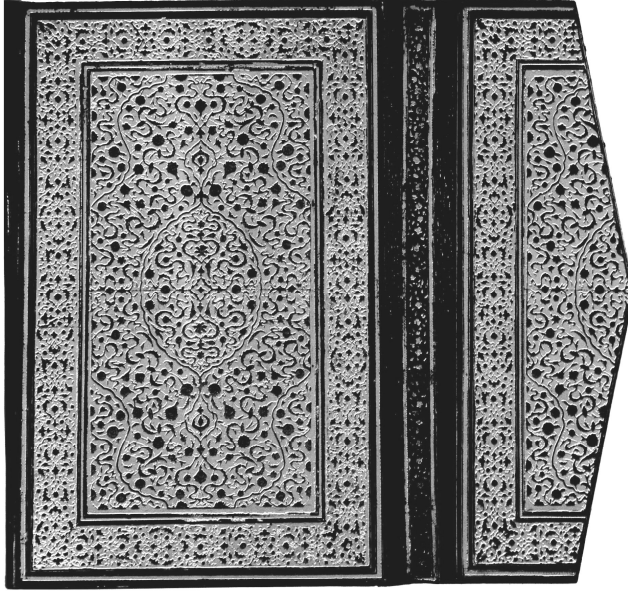




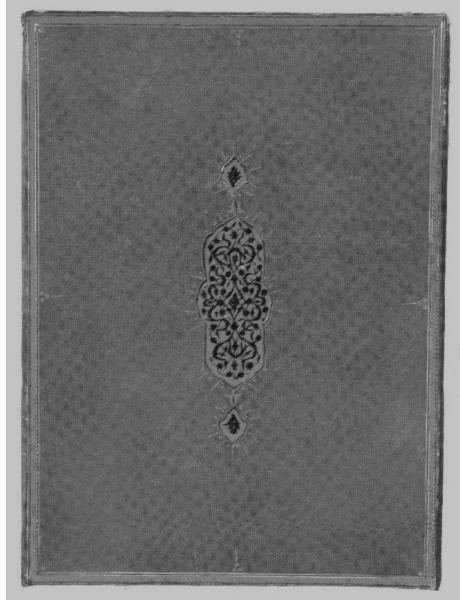
Resim : 14. XV.Yüzyıl III.Çeyreği, Herat Ekolü Etkili Osmanlı Cildi,
Duncan Haldane, Sahnâfî ve Cildhây-i İslâmî'den.



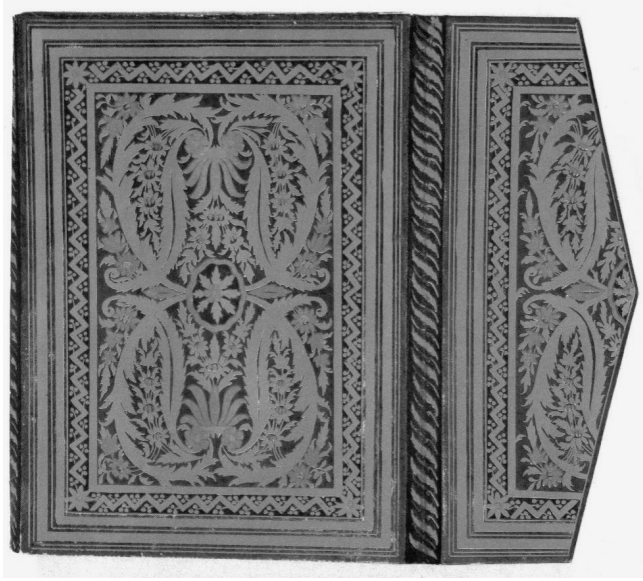
Resim : 15. Kanunî Divânî, XVI.Yüzyıl Türk-İslâm Eserleri Müzesi: 1962,
Dış Kapak, Kemâl Çiğ'dan.



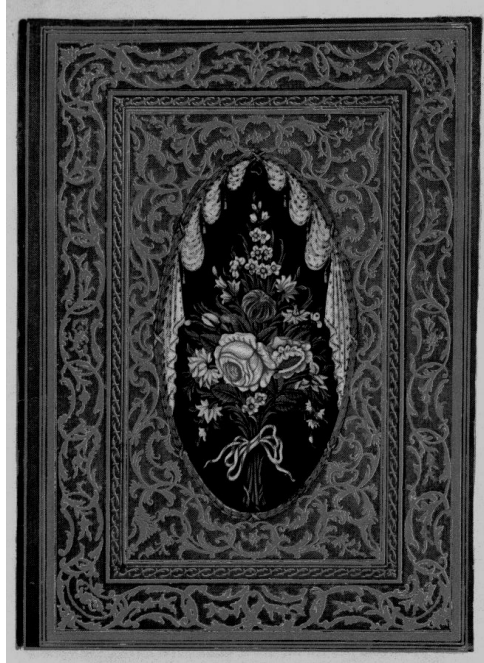
Resim : 16. Hüner - Nâme, 1584, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine: 1523, Dış Kapak, Kemâl Çiğ'dan.



Resim : 17. Murakka' Kabı, 1657, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, E.Hazine: 2138, Kemâl Çiğ'dan.



Resim : 18. Elifbâ Cüzü, XVIII.Yüzyıl, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi,
E.Hazine: 435, Arka Kapak ve Mikleb, Kemâl Çığ'dan.



Resim : 19. 1816 Tarihli İmzasız Bir Kab, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi,
Kemâl Çığ'dan.